

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Корнієнко М. В.

Статтю присвячено з'ясуванню питання взаємовпливу прав людини та воєнного стану. Метою дослідження є висвітлення загальнотеоретичних аспектів забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

Відзначено, що існуючі наукові розробки забезпечення прав людини в умовах воєнного стану носять переважно несистемний, некомплексний характер. Акцентовано увагу на важливості конституційно-правового регулювання суспільних відносин щодо обмеження прав людини в особливих умовах. Наголошено, що права людини є тим засобом, що обмежують публічну владу, запобігаючи її свавіллю. Саме тому права людини є характерною рисою демократичного державно-правового режиму. Авторитарний і тоталітарний режими натомість не визнають природний характер прав людини та пов'язують їх із власним волевиявленням; за недемократичного режиму права людини повною мірою залежать від волі державних органів. Держава з демократичним державно-правовим режимом переважно не буде ініціатором збройної агресії проти іншої держави; загарбницька війна властива недемократичній державі, яка, як було вказано вище, не визнає права людини як такі навіть на території, що перебуває під її юрисдикцією. Воєнний стан у демократичній державі не може бути використаний для того, щоб «відмовитися» від свого обов'язку забезпечувати права людини. Отже, якщо говориться про забезпечення прав людини (у тому числі в умовах воєнного часу), то йдеться саме про демократичну державу.

Резюмовано, що воєнний стан доцільно розглядати як засіб відновлення умов, за яких людина може ефективно реалізувати свої права та свободи. Відповідно, права людини визначають межі діяльності публічної влади щодо введення воєнного стану та засоби, що нею використовуються. При цьому низка прав не може бути обмежена, а обмеження інших прав не може знищувати їх сутність.

Окрім визначення прав людини, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, конституційно-правові норми визначають особливості реалізації окремих прав за досліджуваних обставин: права на власність та права на працю.

Ключові слова: воєнний стан, демократичний режим, конституційне регулювання, конституція, недемократичний режим, права людини.

Korniienko M. V. Human Rights in Martial Law Terms: General and Legal Discourse

The article is devoted to clarifying the issue of human rights and martial law interplay. The aim of the study is to elucidate the general and theoretical aspects of human rights implementation in martial law terms.

It is noted that the existing scientific papers on human rights implementation in martial law terms are mostly unsystematic and non-complex.

Attention is paid to the importance of constitutional and legal regulation of public relations concerning human rights restriction in special conditions. It is emphasized that human rights are the means of limiting public authority, and preventing its arbitrariness. That is why human rights are the characteristic feature of a democratic state and legal regime. Authoritarian and totalitarian regimes, however, do not recognize the natural character of human rights and bring them into harmony with their own will expression; under an undemocratic regime, human rights depend entirely on the state bodies' will. A state possessing a democratic state and legal regime will generally not initiate armed aggression against another state; aggressive war is inherent in an undemocratic state, as it is above mentioned, does not recognize human rights as such even in the territory under its jurisdiction. Martial law within a democracy cannot be used to "relinquish" its (the state's) duty to ensure human rights. Therefore, it is the issue of a democratic state when it comes to ensuring human rights (including in wartime state).

It is concluded that martial law should be considered as a means of restoring the conditions under which a person can effectively exercise his rights and freedoms. Accordingly, human rights determine the limits of public authority's activities as to bringing into operation of martial law and the means used by it. In this case a number of rights can not be limited, and the restriction of other rights cannot destroy their essence.

In addition to defining human rights, which cannot be restricted in martial law terms, constitutional and law norms determine the specifics of the exercise of certain

rights in the circumstances under study: property rights and labor rights.

Key words: martial law, democratic regime, constitutional regulation, constitution, undemocratic regime, human rights.

Постановка проблеми та її актуальність. День 24 лютого 2022 р. став переломним моментом для всього українського суспільства. Розпочата Росією війна проти України вплинула на всі сфери соціального життя нашого народу. І, якщо для Росії неважливими є правові аспекти знищення українців, порушення територіальної цілісності України, її суверенітету (на що вказують як методи ведення війни російською армією, так і сам характер війни - загарбницька, фактичне ігнорування вимог міжнародного права, у тому числі й міжнародного гуманітарного права), то Українська держава і далі виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання (до цього варто додати і подання Україною заявки на вступ до Європейського Союзу за спеціальною спрощеною процедурою), а також норми національного законодавства.

Бомбардування українських населених пунктів, тимчасова окупація окремих із них, тимчасове захоплення Чорнобильської та Запорізької атомних електростанцій, знищення як об'єктів інфраструктури, так і житлових будинків поставили під загрозу саме життя мільйонів людей, а осмислення поведінки російської армії на тимчасово окупованих територіях дало змогу говорити про геноцид українського народу (у заяві Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» дії, що були «вчинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року», були визнані геноцидом українського народу [1]).

Цілком очевидно, що за таких обставин в Україні було введено воєнний стан. При цьому такий стан зумовлює можливість суттєвого обмеження прав людини. Зважаючи на відсутність досвіду функціонування органів публічної влади в таких умовах, недостатньо дослідженою є проблематика забезпечення прав людини в умовах воєнного стану. Відзначимо, що з 26 листопада до 26 грудня 2018 р. в Україні було введено воєнний стан, фактором чого стала агресія російських кораблів у Чорному морі

щодо українських кораблів. Однак тоді не було активних бойових дій, воєнний стан було оголошено на окремих територіях України. Отже, тематика забезпечення прав людини в умовах воєнного стану є вкрай актуальною для української правничої науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто вказати, що висвітлення предмету дослідження ґрунтується на теорії прав людини, яка виходить з природного, невідчужуваного та невід'ємного характеру прав людини. Положення цієї теорії доволі системно висвітлено у роботах таких вітчизняних учених, як С. Головатий, Д. Гудима, М. Козюбра, А. Кучук, В. Лемак, П. Рабінович, М. Савчин та ін.

Цілком слушною є теза А. Кучука про те, що «сьогодні більшість держав визнала існування невід'ємних (природних) прав людини. Це, своєю чергою, спричиняє необхідність реалізації принципу «держава для людини», а не «людина для держави» [2, с. 238]. Це положення має особливу важливість під час з'ясування забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

Деякі аспекти обмеження прав людини висвітлила В. Обушко, відзначаючи вичерпність переліку прав, які можуть бути обмежені за досліджуваних автором умов, а також можливість тимчасового відступу від приписів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [3, с. 59-60].

Окремо варто згадати, що на І Маріупольському конституційному форумі, що відбувся у вересні 2021 р., Г. Татаренко та О. Арсентьєва порушили питання про реалізацію права на освіту в умовах збройного конфлікту, акцентувавши увагу на забезпеченні цього права внутрішньо переміщених осіб [4, с. 118-126].

Особливості реалізації права на працю в умовах воєнного стану стало предметом пізнання Т. Занфірової. «У разі запровадження воєнного стану особи, котрі перебувають на території, на якій уведено цей правовий режим, позбавляються частки свободи праці на користь публічних потреб та інтересів: воєнний стан передбачає запровадження трудової повинності, що за своєю сутністю є примусовою працею, оскільки відповідає критеріям примусу, однак не вважається такою», - резюмує вітчизняна вчена [5, с. 79].

Загалом окремі аспекти забезпечення прав людини в умовах воєнного стану досліджували такі вітчизняні науковці, як О. Арсентьєва, Т. Занфірова, С. Кузніченко, В. Обушко, Г. Татаренко та ін.

Однак існуючі наукові розробки означеного питання носять переважно несистемний, некомплексний характер, що в сучасних умовах існування українського суспільства слід розглядати як прогалину вітчизняної правничої науки.

Метою статті є висвітлення загальнотеоретичних аспектів забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Висвітлення тематики забезпечення прав людини в умовах воєнного стану передбачає з'ясування низки методологічних положень.

По-перше, права людини є тим засобом, що обмежують публічну владу, запобігаючи її свавілля. Саме тому права людини є характерною рисою демократичного державно-правового режиму. Авторитарний і тоталітарний режими натомість не визнають природний характер прав людини та пов'язують їх із власним волевиявленням: права існують лише тоді, коли влада їх «освятити», закріпивши у тексті нормативно-правового акту (при цьому переважно йдеться про соціально-економічні права). Отже, за недемократичного режиму права людини повною мірою залежать від волі державних органів. У контексті предмету нашого дослідження наведене положення дає змогу встановити, що введення воєнного стану у державі з недемократичним державно-правовим режимом несуттєво впливає на стан забезпечення прав людини, оскільки останні не визнаються як такі, що належать людині від народження; визнання ж окремих прав не впливає значною мірою на державу, яка в будь-який момент може відмовитися від їх сприйняття, ґрунтуючись на «революційній доцільності».

По-друге, держава з демократичним державно-правовим режимом переважно не буде ініціатором збройної агресії проти іншої держави; загарбницька війна властива недемократичній державі, яка, як було вказано вище, не визнає права людини як такі навіть на території, що перебуває під її юрисдикцією, не говорячи уже про територію іншої держави, на яку вона посягає і яка нею окуповується.

Саме тому очевидним є висновок: якщо говоритися про забезпечення прав (у тому числі в умовах воєнного часу), то йдеться саме про демократичну державу. Це не означає, що до осіб, що представляють тоталітарну публічну владу, не можуть вживатися заходи міжнародно-правового характеру, спрямовані на їх пока-

рання за порушення прав людини (згадаємо, зокрема, трибунал над президентом Югославії Слободаном Мілошевичем).

Отже, у нашому дослідженні йдеться про забезпечення прав людини в умовах воєнного стану органами публічної влади України.

Зважаючи на фундаментальний характер окресленої проблематики, її правове регулювання має здійснюватися на конституційно-правовому рівні. Відповідно до ст. 3 Конституції України, саме на державі лежить обов'язок забезпечувати права людини. При цьому відзначається, що саме права людини є тим явищем, що визначає напрям діяльності держави, її функціональну спрямованість і саме держава є відповідальною за реалізацію та утвердження прав людини [6].

Виходячи із цього постулату, можна зробити однозначний висновок, що воєнний стан не може бути використаний для того, щоб «відмовитися» від свого обов'язку забезпечувати права людини.

Окрім цього, у Конституції України викладено окремі положення, які визначають особливості реалізації прав людини в умовах воєнного стану. Ці приписи містяться у розділі II Основного закону. Наголосимо, що ми не аналізуємо приписи, викладені в інших розділах Конституції України, виходячи з предмету нашого дослідження та враховуючи, що норми інших конституційно-правових інститутів як складників системи конституційного права, переважно визначають процедурні та інституційні аспекти введення воєнного стану.

Сучасна теорія прав людини, яка сформована у межах європейської правової культури, передбачає, серед іншого, поділ прав за критерієм можливості чи неможливості їх обмеження на абсолютні та відносні. При цьому абсолютними є «такі людські права, які не можуть бути обмежені ні за яких умов» [7, с. 80-81].

Наведене положення повною мірою реалізовано у підході до забезпечення прав людини в Україні. Так, відповідно до ст. 64 Конституції України, права людини «не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України» [6].

Наголосимо, що у цьому приписі вказується на нормативну основу обмеження прав людини - Конституція України; не підзаконний акт, не закон, а саме Конституція (у демократичному суспільстві Конституція розглядається у першу чергу як акт установчої влади народу, у якому встанов-

люються повноваження органів публічної влади, їх обмеження тощо). Українська Конституція передбачає особливу процедуру внесення змін до неї, що є засобом охорони Конституції, у тому числі й щодо обмеження прав людини. Виходячи з характеру обмеження прав людини, видається правильним саме конституційно-правовий механізм їх обмеження.

Додамо, що, відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України, «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть установлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції» [6].

Ця конституційна норма є бланкетною, вона містить перелік статей Конституції, у яких закріплено ті права і свободи людини, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану. Цілком очевидно, що цей перелік складається не з декількох прав, а містить цілу низку, оскільки правам людини властивий фундаментальний характер: права являють такі можливості людини, які забезпечують основоположні потреби людини без наявності яких людина «втрачає» свою сутність. Саме такий стан має бути іманентний демократичній державі. «У суспільстві, яке як найважливішу соціальну цінність сприймає людину, її внутрішню свободу та права як прояв цієї свободи, формується імперативний посил до держави та її інституцій щодо визнання, дотримання та захисту прав і свобод людини та громадянина», - відзначає В. Сокурєнко [8, с. 7].

Ба більше, слід указати, що і сам воєнний стан вводиться задля відновлення умов, за яких людина зможе ефективно реалізовувати свої права та свободи. Додамо, що у преамбулі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» відзначається, серед іншого, що метою цього нормативно-правового акту є «гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб» [9].

Виходячи з означеного, можна зробити висновок, що права людини можуть бути обмежені (окрім тих, що не піддаються обмеженням відповідно до Конституції) лише протягом обмеженого часу і лише в тих межах, які не вплинуть на їх сутнісний зміст (виходячи з їх фундаментальності).

Наведене також указує на неімперативний характер припису про обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Так, публічна влада

у кожному конкретному випадку, який вимагає введення воєнного стану, має визначати ті права, які будуть обмежені за даних умов.

Аналіз другого розділу Конституції України дає змогу визначити ще низку приписів, які безпосередньо стосуються особливостей правового регулювання в умовах воєнного стану:

По-перше, це положення про захист права власності. Так, відповідно до ч. 5 ст. 41 Основного Закону, «примусове відчуження таких об'єктів із подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [6]. Йдеться про ті об'єкти права приватної власності, які відчужуються з мотивів суспільної необхідності. При цьому таке відчуження має здійснюватися відповідно до вимог закону та передбачає відшкодування вартості об'єкта приватної власності, що здійснюється до самого відчуження та є повним.

По-друге, це положення про можливість залучення особи до виконання певного виду робіт. Так, відповідно до ч. 3 ст. 43 Основного Закону, «не вважається примусовою працею ... робота чи служба, яка виконується особою ... відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан» [6]. Згідно з ч. 3 ст. 20 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», «у процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, урахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада)» [9].

Висновки. Таким чином, воєнний стан доцільно розглядати як засіб відновлення умов, за яких людина може ефективно реалізувати свої права та свободи. Відповідно, права людини визначають межі діяльності публічної влади щодо введення воєнного стану та засоби, що нею використовуються. При цьому низка прав не може бути обмежена, а обмеження інших прав не може знищувати їх сутність.

Окрім визначення прав людини, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, конституційно-правові норми визначають особливості реалізації окремих прав за досліджуваних обставин: права на власність та права на працю.

Література

1. Заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text>.
2. Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.
3. Обушко В.В. Обмеження прав людини і громадянина в умовах введення воєнного стану в Україні. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : мат-ли III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 15 березня 2019 р. Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 59-60.
4. Татаренко Г., Арсентьева О. Окремі аспекти реалізації конституційного права на освіту в умовах збройного конфлікту. Збірник матеріалів I Маріупольського конституційного форуму «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій». Київ : Ваіте, 2021. С. 118-126.
5. Занфірова Т. Забезпечення принципу свободи правці в умовах воєнного стану. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 77-80.
6. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
7. Кучук А.М. Теорія держави і права. Частина 1. Теорія держави : навчально-методичний посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. 112 с.
8. Сокурєнко В.В. Права людини як фундаментальна цінність. *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини*. Харків, 2016. С. 7-9.
9. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.

Корнієнко М. В.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор
Одеського державного університету
внутрішніх справ